

УДК 37.017

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi53.430>

Султанова Н. В.^{*},
 orcid.org/0000-0003-3510-4662
 Рогальська-Яблонська І. П.^{*},
 orcid.org/0000-0002-0970-7526

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМ'ЯХ

У статті визначено актуальність соціально-педагогічної проблеми профілактики та подолання насильства над дітьми; розкрито феномен насильства відповідно до психологічного, соціологічного та антропологічного підходів. Акцентовано, що насильство, жорстокість та агресію, їх види та причини представники різних наукових шкіл інтерпретують відповідно до точки зору, з якої вони розглядають ці утворення людського буття. Підкреслено можливість взаємного переплетіння двох видів агресії під час виявлення домашнього насильства – «як емоційної мети заподіяти шкоду іншому» і як «засобу досягнення певної іншої мети».

Розкрито сутність жорстокого поводження з дітьми, яке представлено як більш широке поняття, що включає насильство, агресивні дії та всі інші форми поводження з дітьми, які принижують їхню людську гідність, порушують права й не задовольняють принаймні базові потреби. У статті проблему жорстокого ставлення до дітей й насильства щодо них розкривають через призму соціальної значущості для суспільства. Перелічено та розкрито зміст основних типів насильства в сім'ї проти дитини, зокрема психологічне, сексуальне, економічне, фізичне, та обґрунтовано відмінності домашнього насильства від інших.

Схарактеризовано чинники, з причин яких батьки в неблагополучних сім'ях можуть виявляти жорстоке ставлення до своїх дітей та їхнє систематичне насильство. Доведено потребу кваліфікованої допомоги фахівцями в галузі соціальної роботи, соціальними педагогами, психологами тощо дітям, які стали жертвами домашнього насильства. Соціальний захист таких дітей у статті представлено як цілісну систему соціальної профілактики, яка базується на чітко сформульованих принципах і нормативно-правових актах.

Обґрунтовано можливості та доцільність соціальної профілактики насильства над дітьми в неблагополучних сім'ях; виявлено зміст та мету її на трьох рівнях – первинному, вторинному, третинному. Окреслено ресурси розвитку та вдосконалення профілактичної діяльності щодо попередження сімейного насильства.

Зроблено висновки, що ефективності профілактичних заходів щодо превенції жорстокого поводження з дітьми, подолання наслідків домашнього насильства в неблагополучних сім'ях сприятиме низка заходів, ключовими з яких є такі: консультаційна та кризова соціально-психологічна допомога всім членам сім'ї, реалізація програм правової освіти сімей, популяризація здорових сімейних цінностей, зміцнення духовно-моральних принципів функціонування сім'ї та розширення переліку заходів виховної спрямованості в закладах освіти.

Ключові слова: соціальна профілактика, насильство над дітьми, домашнє насильство, неблагополучні сім'ї, соціальна робота, превенція, жорстоке ставлення до дітей.

Постановка проблеми. Насильство в сім'ї сьогодні залишається однією з актуальних проблем сучасного суспільства. Статистика як зареєстрованих, так й анонімних фактів насильства у сім'ях свідчить про їхнє привалювання саме в неблагополучних родинах, де батьки нехтують потребами своїх дітей та не виконують

^{*}© Султанова Н. В.

^{*}© Рогальська-Яблонська І. П.

своїх безпосередніх обов'язків з їхнього догляду, виховання та навчання. Ця проблема наповнює всі верстви суспільства незалежно від культурних, расових, економічних та інших аспектів, проте саме неблагополуччя сімей, у яких проблеми економічного матеріального порядку зумовлюють здебільшого психологічні та соціальні, є ключовим чинником ризику жорстокого поводження та насильства батьків стосовно своїх дітей.

Деструкція, що виникає внаслідок насильства, наповнює всі рівні життєдіяльності дітей. Такі порушення призводять до серйозних особистісних змін, наслідки яких можуть бути як короткочасними, так і довгостроковими. До того ж актуальність порушеної проблеми посилюється соціально-економічними трансформаціями в країні, що зумовлені війною на її території та позначаються перенесенням акценту з внутрішньосімейних зобов'язань на несімейні відносини, такі як політичне життя та економічне занепокоєння й матеріальне забезпечення сімей, насамперед дітей. Унаслідок цього сім'я зазнає значного психологічного навантаження, що не може не позначитися на трансформації соціального статусу інституту сім'ї та дитинства в напрямку дисфункції.

Аналіз досліджень. Проблематика насильства в сім'ях – достатньо широка за своїм масштабом. Вона розробляється у світовій психології, педагогіці, філософії та інших соціономічних науках. Одними з перших у розуміння явища насильства та агресії зробили внесок З. Фрейд [2] та Е. Фромм [11]. Надалі ці питання представлено у працях Г. Кемпа, Р. Беркса, Л. Шермана (це також Р. Джіллес, Л. Лерман та ін.).

Проблему насильства в сім'ях та її запобігання відображено також у працях вітчизняних дослідників і вчених, це зокрема: К. Бабенко (робота з батьками щодо попередження насильства), І. Бандура, А. Галай, С. Гречанюк, Н. Шамрук (теоретико-методологічні аспекти протидії насильству), Т. Гончарова, А. Мірошніченко, В. Огоренко, Т. Перцева (умови та причини виникнення насильства в сім'ях), Н. Максимова, О. Мойсеєва, М. Московка, О. Науменко (соціально-психологічні аспекти насильства), О. Бандурка, О. Докукіна, В. Ролінський, І. Трубавина, Н. Щербак (соціально-педагогічні аспекти подолання та профілактики насильства в сім'ях), І. Дубровінська, Н. Заверико, О. Караман, Л. Коваль, Л. Кононенко, В. Оржеховська (соціальна профілактика жорстокого поводження з дітьми в неблагополучних сім'ях і подолання жорстокого ставлення до дітей) та інші.

Разом із тим, незважаючи на значну кількість публікацій з різних напрямків репрезентованого питання, сьогодні недостатньо приділено уваги проблемі насильства в неблагополучних сім'ях, його попередженню й соціальній профілактиці наслідків деформації особистості дитини, яка стала жертвою домашнього насильства.

Метою статті є розкриття феномену насильства над дітьми та науково-теоретичне обґрунтування соціально-профілактичних заходів попередження появи, розвитку проблеми насильства в неблагополучних сім'ях та ускладнення її наслідків.

Виклад основного матеріалу. У соціально- та психолого-педагогічній літературі на сьогодні ми зустрічаємо достатньо багато різних матеріалів із зазначеної проблематики. У сучасних наукових джерелах жорстоке поводження в сім'ї розглядається як один із головних чинників деструктивної поведінки подружжя.

Так, будь-яке насильство над особистістю, на думку авторів колективної монографії «Актуальні проблеми сімейного насильства», є психотравматичним чинником, який здатен зумовити істотний дисбаланс між станом внутрішніх адаптаційних механізмів і зовнішніми викликами, що спричинює життєва ситуація» [1, с. 10].

Як відомо, насильство, жорстокість та агресія тривалий час є об'єктом дослідження не одного науково-теоретичного спрямування. Представники різних наукових шкіл інтерпретують насильство, його види та причини відповідно до точки зору, з якої вони розглядають феномен насильства. Наявні теорії дають можливість вивчити та пояснити окремо взятий аспект проблеми. Узагальнюючи наукові розвідки вчених психологів, педагогів, можна виділити кілька підходів до визначення (розуміння) насильства.

У довідкових джерелах насильство характеризується як «дії однієї чи декількох осіб стосовно іншої людини, які порушують громадянські її права та свободи або які призводять до фізичного, психічного чи морального страждання» [10, с. 104].

Одним із перших розуміння проблеми насильства сформулював З. Фрейд. Він пояснив агресію як виявлення властивих людині первинних інстинктів. На його думку, існують перманентні суперечності між інстинктами (спочатку сексуальними) і соціальними імперативами, які сковують дії людини, закладають основи внутрішньої напруженості, яка у свою чергу перетворюється на насильство та агресію безпосередньо. Отже, людина може виявляти насильство стосовно самої себе, щодо зовнішнього світу загалом і щодо інших суб'єктів соціального життя [2]. Агресію З. Фрейд спочатку ототожнював з активністю людини, проте пізніше розвів ці поняття, акцентуючи на тому, що активність є лише характерною ознакою агресивної поведінки.

Іншим представником, який інтерпретував насильство за психологічним підходом, був Е. Фромм. Він розглядав агресію як: «дії, які завдають (або мають намір завдати) шкоди іншій людині, тварині чи неживому об'єкту... Усі її різні форми, які ми можемо спостерігати, передбачають бажання підпорядкувати іншу людину своїй владі, зробити її безпорадним об'єктом власної волі, стати їй Богом і мати можливість робити з нею будь-що» [11]. Щодо з'ясування сутності, причин агресії Е. Фромм доходить висновків про два її види – захисну, тобто «доброякісну», що з'являється як реакція на небезпеку чи загрозу життю, та «злоякісну», що визначається різними соціальними та психологічними чинниками і властива лише людині. Е. Фромм зазначає, що бажання принизити людину, поневолити є лише засобом досягнення головної мети – змусити людину страждати, оскільки немає більшої влади, ніж примушування її страждати [там само].

О. Качмар, розкриваючи дуалістичну природу та смисли метафізики агресії, також підкреслює можливість взаємного переплетіння, в окремих випадках двох видів агресій – «як емоційної мети заподіяти шкоду іншому і як засобу досягнення певної іншої мети» [6, с. 55].

Розгляд теоретичних підходів до розуміння феноменів агресії, жорстокості та насильства констатує відсутність у науці єдиного визначення поняття «жорстоке поводження з дітьми». Найчастіше його ототожнюють із насильством над дітьми, зловживанням батьківськими повноваженнями та ін.

Про насильство йде мова, «якщо жертва не може розцінюватись як суб'єкт, в іншому випадку дії можуть кваліфікуватися як агресія. Отже, жорстоке поводження – більш ширше поняття, що включає насильство, агресивні дії та всі інші форми поводження, які принижують людську гідність» [5, с. 23].

У тлумачному словнику із соціальної роботи та соціальної педагогіки Л. Лохвицька розкриває жорстоке поводження з дітьми у значенні «будь-якої форми фізичного, психічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною у сім'ї або поза нею» [10]. Наголошуючи на потребі визначення жорстокого поводження з дітьми в сім'ї як соціальної проблеми, слід зауважити, що багато випадків насильства над дітьми залишаються нерозкритими. Це стосується виховання дітей у сім'ї у формі тілесного, фізичного покарання, а також ситуацій, коли діти стають свідками виявлення агресії у відносинах батьків. Ускладнює з'ясування причин і проявів жорстокого поводження з дітьми те, що офіційні дані, пов'язані з жорстоким поводженням у сім'ї, практично недоступні.

Таким чином, «жорстоке поводження батьків з дитиною (дітьми) в сім'ї – це будь-які дії або бездіяльність, що призводять або можуть призвести до шкоди здоров'ю дитини, її розвитку, гідності в межах відносин довіри, відповідальності й порушують права дитини і / або не задовольняють потреби та інтереси [4, с. 230].

Отже, у широкому сенсі поняття «жорстоке поводження з дітьми» трактуємо як дію або бездіяльність будь-якого характеру стосовно дитини, наслідком чого є порушення

здоров'я та соціального благополуччя, створення умов, які певною мірою перешкоджають їй конструктивному фізичному чи психічному розвитку, обмежують її права та свободи у всіх або окремих сферах життєдіяльності.

Ураховуючи, що жорстоке поводження з дітьми ми розглядаємо крізь призму сімейного насильства, розкриємо більш детально його значення.

Насильство у сім'ї – це «будь-які умисні дії фізичного, психологічного, сексуального чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого, які порушують конституційні права і свободи людини та громадянина, завдають моральної шкоди, а також шкоди фізичному, психічному здоров'ю» [10, с. 104]. Щодо насильства над дітьми в сім'ї, то це такі самі дії, що виявляються в поведінці батьків чи опікунів стосовно дітей у сім'ї.

Існує кілька класифікацій видів насильства. Відповідно до класифікації, визначеної генеральною Асамблеєю ООН, основних існує 4 типи. Так, фізичне насильство характеризується застосуванням фізичної сили чи відсутністю фізичних дій, що може заподіяти жертві втрату здоров'я, появу ушкоджень, травм чи втрату життя.

Психологічне насильство виявляється через обмеження свободи жертви, постійне приниження становища жертви чи шантаж заподіяння шкоди як самій жертві, так і близьким для неї людям. У цьому виді насильства жертвою може стати будь-яка людина без явно виділеної статевої приналежності чи вікової категорії. Психологічне насильство є одним із найбільш складних і малодосліджених. Саме воно «створює потужне підґрунтя до формування його інших видів – фізичного та сексуального» [1, с. 11].

Сексуальне насильство пов'язане з примушуванням до статевої близькості в будь-якій формі, без явної згоди та бажання на це іншої сторони (зокрема й дитини). Цей тип насильства супроводжується залякуванням, побиттям і відбувається часто в неприпустимій формі.

Економічне насильство виявляється у відмові члену сім'ї в доступі до коштів або можливостей користуватися ними, зокрема для придбання їжі, предметів першої потреби. Воно також пов'язане із загрозою позбавлення речей, продуктів харчування, заборонаю працювати, навчатися тощо. Економічне насильство стосується дітей у сім'ях, які жорстоко регламентуються фінансово та обмежуються в необхідних речах через суворий постійний контроль, що впливає, зокрема, й на самопочуття дитини та здатність до повноцінного функціонування її в суспільстві.

Аналізуючи дані статистики щодо зареєстрованих випадків насильства, можна зробити висновок, що ситуації сімейного насильства та жорстокого ставлення до дітей мають достатньо широке різноманіття та розповсюдження. Проте основною проблемою є відсутність повної інформації про випадки домашнього насильства над дітьми через низьку частотність звернень до правоохоронних органів і соціальних служб.

Домашнє насильство, в якому залучені або жертвами є діти, значно відрізняється від інших типів насильства. Насамперед воно має повторювальний або систематичний характер.

Домашнє насильство – це систематично повторювані акти фізичного, психологічного, сексуального, економічного впливу на близьких людей, які вчиняють проти їх волі з метою отримання влади і контролю над ними [1, с. 13]. Це повторні ситуації, в яких один член сім'ї через вселення почуття страху та залякування намагається керувати поведінкою та почуттями інших членів родини.

Розглянемо основні чинники скоєння насильства над дітьми в неблагополучних сім'ях. Як було зазначено вище, стан неблагополуччя сім'ї вже сам по собі є чинником, що суттєво збільшує ризик насильницьких дій та жорстокого ставлення батьків до своїх дітей. Сьогодні існує різноманіття теорій, відповідно до яких жорстоке поводження з дитиною пояснюється сукупністю чинників і не може бути спровоковано тільки однією причиною.

Схарактеризуємо чинники, за яких батьки в неблагополучних сім'ях можуть виявляти жорстоке ставлення до своїх дітей та їхнє систематичне насильство: зокрема, це поведінкові девіації у батьків, що включають схильність до кримінальної поведінки. Батьки, які застосовують насильницькі дії щодо своїх дітей, часто раніше вже притягувалися до кримінальної відповідальності за інші правопорушення, зокрема й насильницького характеру. Жорстоке поводження в таких сім'ях є наслідком морально-психологічної культури батьків, які вважають такий тип впливу та контролю за дитиною універсальним та єдино дієвим.

Спровокувати жорстоке ставлення батьків можуть особливості особливих дітей. Це є наступним чинником ризику насильства. Діти, які піддаються жорстокому поводженню з боку своїх батьків, часто мають особливі риси, зумовлені психофізичним станом, це зокрема: фізичні порушення, затримка у психічному розвитку, психічні розлади, що унеможливають нормальну адаптацію дитини до соціального середовища і є моральним подразником для батьків, підштовхуючи їх до застосування жорстокості щодо таких дітей та проявів насильства.

Складні життєві обставини в сім'ї також можуть бути причиною домашнього насильства. Зазвичай вони зумовлені матеріальними проблемами, пов'язаними з низьким доходом і постійною нестачею грошей. За таких умов батьки часто схильні до стресу, у зв'язку з чим у них виникає почуття неповноцінності, компенсуючи яке вони вдаються до жорстокого поводження стосовно своїх дітей.

Проте на макрорівні також є чинники, які пояснюють насильницький характер виховання дітей в сім'ях. Це соціально-економічні трансформації в країні та актуальні на сьогодні воєнні дії на її теренах, які призводять до проблем безробіття, втрати житла або поганих і непристосованих житлових умов, які призводять до психологічної нестійкості батьків, соціальної деривації дітей та, як наслідок, жорстокого поводження з ними.

Серед наслідків насильства над дитиною, в усуненні яких ключову роль відіграють фахівці в галузі соціальної роботи та педагогіки, є соціально зумовлені проблеми. Вони характеризуються деформаціями можливостей дитини будувати соціальні відносини, складнощами соціальної комунікації через агресивну або ригідну поведінку, унеможливленням повноцінної соціальної адаптації та соціалізації тощо.

У зв'язку з цим актуалізується потреба в наданні кваліфікованої допомоги дітям, які стали жертвами домашнього насильства. Робота фахівців включає комплекс методів, спрямованих на надання допомоги з попередження загрози здоров'ю та життю, сприяння гармонізації внутрішньосімейних відносин і відновлення соціального повноцінного функціонування сім'ї.

Насамперед соціальний захист дітей має бути представлений як цілісна система соціальної профілактики, яка базується на чітко сформульованих принципах і нормативно-правових актах. Діяльність системи соціальних установ має бути спрямована на профілактичну роботу з різними групами населення, безпосередньо з сім'ями, учителями та іншими особами, які взаємодіють з дітьми. У сфері протидії жорстокому поводженню з дітьми ключовим моментом є створення міждисциплінарних команд (команди мають включати всіх фахівців, які мають значення у вирішенні проблеми), а також створення більш ефективної системи доведення повідомлень про виявлені випадки жорстокого поводження з дітьми в сім'ях до правоохоронних та соціально-захисних органів.

Профілактика сімейного насильства над дітьми, також як і профілактика інших соціально значущих проблем, традиційно, відповідно до рекомендацій ВООЗ (1990 р.), передбачає види (первинний, вторинний, третинний) та рівні – індивідуальний, груповий, сімейний.

Так, на первинному рівні соціальної профілактики ключовий акцент робиться на попередженні віктимної поведінки дітей в сім'ї. На цьому етапі методами формування

навичок самостійного ухвалення рішень в умовах ризику насильства, емоційної рівноваги, критичного мислення та оцінювання ситуації можуть бути інформування, навчання, переконання, консультування, ігрові методи, із підлітками – «рівний рівному», тренінгові форми роботи, ділові та рольові ігри, перегляд спеціалізованих фільмів та інші. На цьому рівні надзвичайно корисною є просвітницька робота з батьками щодо превенції жорстокого поводження з дітьми, а також соціальні профілактичні програми, що сприяють зниженню рівня сімейного стресу та поліпшенню внутрішньосімейної атмосфери загалом.

Вторинна соціальна профілактика передбачає ранню інтервенцію задля виявлення початкових стадій дезадаптивної поведінки батьків в умовах конфліктів, стресу та віктимізації дітей в сім'ї. На цьому етапі вже постає потреба втручання та надання психосоціальної допомоги й підтримки постраждалим від насильства дітям, а також батьківській родині з метою їхньої реабілітації, зміни поведінки, формування відповідальності за її наслідки та за жорстоке поводження з дітьми.

Метою третинної соціальної профілактики є попередження рецидивів жорстокого ставлення до дітей через соціальне навчання і контроль сімей, відновлення батьківської компетентності та нормалізації відносин в родині зокрема. На цьому рівні профілактики сімейного насильства дієвими стають активізація внутрішніх особистісних ресурсів постраждалої дитини для відновлення здатності до повноцінної життєдіяльності, організація соціального навчання життєво важливих навичок захисту та протидії жорстокому поводженню в сім'ї та соціальному оточенню дитини, сприяння усвідомленню жертвою насильства власних ресурсів та можливостей для самоактуалізації та повернення у звичайне соціальне середовище.

Соціальна підтримка неповнолітніх дітей, які зазнали жорстокого ставлення до себе, полягає в наданні їм у рамках соціальної профілактичної допомоги різних її видів: інформаційної (надання інформації про права та обов'язки, доступні копінг-стратегії та способи їх реалізації, застосування), посередницької (налагодження зв'язків, гармонізація відносин), просвітницької (озброєння знаннями, формування необхідних навичок та вмінь, підвищення психологічних, педагогічних і соціальних компетенцій), супроводжувальної (відвідування дитини в сім'ї, у виховній установі) та реабілітаційної.

Надання переліченого комплексу послуг профілактичних заходів конкретизується залежно від характеру насильницьких дій щодо дитини та завданої психологічної травми, а також від її віку, ступеня ускладненості ситуації, ризиків, що загрожують її погіршенню. Таким чином, для дітей передбачена система соціально-профілактичних заходів у вигляді допомоги, підтримки, соціальних послуг, що надаються для подолання або пом'якшення наслідків жорстокого ставлення до них, підтримки їхнього соціального статусу та повноцінної життєдіяльності й соціальної адаптації.

Означена проблема зумовлює потребу постійного підвищення кваліфікації спеціалістів усіх установ, які беруть участь у вирішенні проблеми профілактики жорстокого поводження з дітьми через стажування, наставництво в роботі з молодими спеціалістами, вдосконалення системи атестації та підвищення кваліфікаційної категорії фахівців; упровадження нових форм професійного спілкування фахівців та керівників соціальної сфери. Адже «навчання неспеціалізованого допоміжного персоналу в закладах з надання допомоги постраждалим від сімейного насильства психологічних навичок для підтримки постраждалих є важливим шляхом для поліпшення психічного здоров'я осіб, що пережили насильство» [1, с. 152].

Висновки. Таким чином, підвищенню показників ефективності профілактичних заходів із превенції жорстокого поводження з дітьми, подолання наслідків домашнього насильства у неблагополучних сім'ях сприятимуть, на нашу думку, такі заходи:

– підвищення доступності консультаційної та кризової соціально-психологічної допомоги всім членам сім'ї; розвиток мережі організацій, що надають допомогу у кризових ситуаціях, зокрема домашнього насильства;

- розроблення та реалізація програм правової освіти сімей, спрямованих на роз'яснення прав й обов'язків у різних сферах, розвиток правосвідомості, підвищення правової культури й відповідальності батьків за виховання та здоров'я своїх дітей;
- розроблення та реалізація програм і заходів, насамперед у молодіжному середовищі, спрямованих на популяризацію в суспільстві здорових сімейних цінностей, зміцнення духовно-моральних принципів функціонування сім'ї;
- активне залучення ЗМІ у процесі соціальної профілактики сімейного насильства; регулярне висвітлення поточного стану та шляхів вирішення проблеми сімейного насильства на національному телебаченні, у періодичних друкованих виданнях, доступних широкому загалу; використання можливостей соціальної реклами для пропаганди сімейних цінностей та здорових взаємовідносин в сім'ї;
- розширення переліку заходів виховної спрямованості в закладах освіти, зокрема для старшокласників, з метою формування нульової толерантності до виявлення жорстокості, агресії та насильства до іншої людини, формування в них вміння у безпечний спосіб задовольняти свої потреби й можливості.

Очевидно, що соціально-педагогічна проблема профілактики насильства над дітьми в неблагополучних сім'ях потребує подальшого наукового дослідження, зокрема вироблення механізмів виявлення та координації зусиль міжвідомчої взаємодії органів освіти та соціального захисту для подолання наслідків насильства, усунення ризиків його повторення в сім'ї та наданні реабілітаційної допомоги дітям, які стали жертвами сімейного насильства.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / за заг. ред. Т. О. Перцевої та В. В. Огоренко. Дніпро: 2021. 188 с.
2. Багрій Я. Психологія: навч. посіб. К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2016. 138 с. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/psihoanaliz.pdf>
3. Доукіна О. М. Шляхи запобігання насильству у багатопоколінній сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Вип. 13., Ч. II. Київ, 2009. С. 133–142.
4. Доукіна О. М. Соціально-педагогічні та соціокультурні фактори насильства у багатопоколінній сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Київ, 2008. С. 228–234. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/3014/1/Dokukina.pdf>
5. Дубровинська І. І., Кононенко Л. В. Соціальна профілактика жорстокого поводження з дітьми із неблагополучних сімей: навч.-метод. посіб. Полтава: ПНПУ, 2018. 104 с.
6. Качмар О. В. Метафізика агресії: смисли та дуалістична природа. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2016. Вип. 47. 2016. С. 47-60. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/229042374.pdf>
7. Лапін Н. І. Емпірична соціологія в західній Європі: навчальний посібник. URL: <http://weblib.pp.ua/emil-dyurkgeym-sozdatel-obraztsa-teoreticheski.html>
8. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству. *Лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18>
9. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : методичний посібник для освітян / Журавель Т. В. та ін.; за заг. ред. О. В. Безпалько. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с.
10. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упор. Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль : Мандрівець, 2017. 232 с.
11. Erich Fromm. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt Rinehart & Winston, 1973. 521 p.

References:

1. Pertsevoi, T. O., & Ohorenko, V. V. (2021). Aktualni problemy simeinoho nasylystva [Actual problems of family violence]. Dnipro [in Ukrainian].
2. Bahrii, Ya. (2016). Psykhoanaliz [Psychoanalysis]. Retrieved from <https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/psihoanaliz.pdf> [in Ukrainian].

3. Dokukina, O. M. (2009). Shliakhy zapobihannia nasyilstvu u bahatopokolinnii simi [Ways to prevent violence in a multigenerational family]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 13 (II), 133–142 [in Ukrainian].
4. Dokukina, O. M. (2008). Sotsialno-pedahohichni ta sotsiokulturni faktory nasyilstva u bahatopokolinnii simi [Socio-pedagogical and socio-cultural factors of violence in a multigenerational family]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 228–234. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/3014/1/Dokukina.pdf> [in Ukrainian].
5. Dubrovynska, I. I., & Kononenko, L. V. (2018). Sotsialna profilaktyka zhorstokoho povodzhennia z ditiam iz neblahopoluchnykh simei [Social prevention of cruel treatment of children from isadvantaged families]. Poltava [in Ukrainian].
6. Kachmar, O. V. (2016). Metafizyka ahresiyi: smysly ta dualistychna pryroda [Metaphysics of aggression: meanings and dualistic nature]. *Naukovyi visnyk. Seriia «Filosofia»*, 47, 47-60. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/229042374.pdf> [in Ukrainian].
7. Lapin, N. I. (2004). Empirychna sotsiolohiia v zakhidnii Yevropi [Empirical sociology in Western Europe]. Retrieved from <http://weblib.pp.ua/emil-dyurkgeym-sozdatel-obraztsa-teoreticheski.html> [in Ukrainian].
8. Metodychni rekomendatsii shchodo zapobihannia ta protydii nasyilstvu [Methodological recommendations for preventing and countering violence]. (May 18, 2018). *Letter of the Ministry of Education of Ukraine*, No. 1/11-5480. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18> [in Ukrainian].
9. Zhuravel, T. V. (2010). Poperedzhennia, vyavlennia i podolannia vypadkiv nasyilstva ta zhorstokoho povodzhennia z ditmy [Prevention, detection and overcoming of cases of violence and child abuse]. Kyiv [in Ukrainian].
10. Lohvytska, L. V. (2017). Tlumachnyi slovnyk-minimum iz sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty [Explanatory dictionary-minimum of Social Pedagogy and Social Work]. Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian].
11. Fromm, E. (1973). *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt Rinehart & Winston [in English].

Sultanova N. V.,
orcid.org/0000-0003-3510-4662
Rogalska-Yablonska I. P.,
orcid.org/0000-0002-0970-7526

THE SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM OF PREVENTING AND OVERCOMING VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN DISADVANTAGED FAMILIES

The article defines the relevance of the socio-pedagogical problem of preventing and overcoming violence against children; the phenomenon of violence is revealed from the point of view of psychological, sociological and anthropological approaches. It is emphasized that violence, cruelty and aggression, their types and causes are interpreted by representatives of different scientific schools according to the point of view from which they consider these formations of human existence. The possibility of mutual interweaving of two types of aggression during the manifestation of domestic violence – “as an emotional goal of harming another” and as “a means of achieving a certain other goal” is emphasized.

The essence of child abuse is revealed, which is presented as a broader concept that includes violence, aggressive actions and all other forms of treatment of children that degrade their human dignity, violate rights and do not satisfy at least basic needs. In the article, the problem of cruel treatment of children and violence against them is revealed through the prism of social significance for society. The content of the main types of violence in the family against the child is listed and revealed, including psychological, sexual, economic, physical, and the differences between domestic violence and others are substantiated.

The factors due to which parents in dysfunctional families can show a cruel attitude towards their children and their systematic violence are characterized. The need for qualified assistance to children who have become victims of domestic violence, specialists in the field of social work, social pedagogues, psychologists, etc. has been proven. Social protection of such children is presented in the article as a complete system of social prevention, which is based on clearly formulated principles and legal acts.

The possibilities and expediency of social prevention of violence against children in dysfunctional families are substantiated; the content and purpose of its three levels: primary, secondary and tertiary are revealed. Resources for the development and improvement of preventive activities related to the prevention of family violence are outlined.

Conclusions were made that the effectiveness of preventive measures for the prevention of child abuse, overcoming the consequences of domestic violence in dysfunctional families will be facilitated by a number of measures, the key of which are: consultation and crisis social-psychological assistance for all family members, implementation of family legal education programs, popularization of healthy family values, strengthening of spiritual and moral principles of family functioning and expansion of the list of educational activities in educational institutions.

Key words: social prevention, violence against children, domestic violence, dysfunctional families, social work, prevention, cruelty to children.

Дата надходження статті: 28.04.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Білавич Г. В.

УДК 37.013.42:364

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi53.454>

Дереш В. С.*

orcid.org/0000-0003-3740-7288

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми соціально-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. Визначено, що під час війни важливою є здатність особистості психологічно адаптуватися до життєвого середовища. Розкрито характерні особливості психологічної й соціальної адаптації та схарактеризовано типи адаптаційного реагування людини. Розглянуто показники «ціни» адаптації, зовнішні та внутрішні чинники адаптування.

Схарактеризовано процес дезадаптації учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. З'ясовано, що дезадаптація особистості сигналізує про порушення рівноваги в житті людини, про невідповідність життєдіяльності особистості соціокультурним вимогам. Проаналізовано три ступені виявлення дезадаптації. Перший ступінь виникає в момент впливу дезадаптаційного чинника на особистість, проте людина швидко відновлює свій адаптаційний потенціал. Другий ступінь настає тоді, коли організм уже не має достатніх психофізіологічних ресурсів для швидкого відновлення після впливу дезадаптаційних чинників. Третій ступінь, власне дезадаптація, настає, коли дезадаптаційний чинник відсутній, проте в людини порушені адаптаційні функції організму в стані спокою. Розглянуто окремі психологічні маркери війни: це адаптація до стресових станів, рівень життєстійкості та психологічне виснаження. Визначено маркери, які насторожують і мають повернути увагу психологів і соціальних педагогів: фізична втома, нездатність до відновлення; емоційне виснаження (агресія, депресія, роздратування, тривожність тощо); зниження концентрації уваги, пам'яті, продуктивності праці; втрата інтересу до навчання, роботи, відсутність хобі тощо; зниження опірності організму до фізичних і психічних хвороб; психосоматичні розлади; відмова спілкуватися з однолітками й дорослими. Окреслено основні напрямки та форми соціально-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану.

Ключові слова: соціально-педагогічна підтримка, учасники освітнього процесу, воєнний стан, соціалізація, адаптація, дезадаптація, психологічні маркери війни, життєстійкість, психологічне виснаження.

*© Дереш В. С.